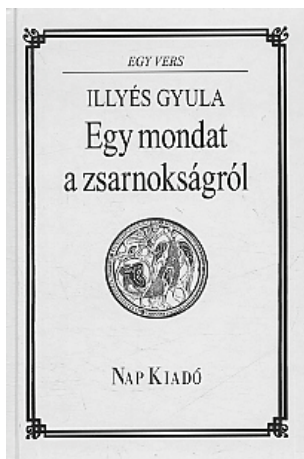

Mindenki szem (volt) a láncban?

Nap Kiadó
Budapest, 2009
252 oldal, 2500 Ft

Előjáróban a Nap Kiadó leleményes új vállalkozását dicsérjük: az „Egy vers” közös címmel útjára indított könyvsorozatot. A kiadó terve szerint az egyes kötetek a 20. századi magyar költészet remekeiből válogatva az adott műalkotás tömör recepciótörténeti összefoglalását tartalmazzák, kitágítva ezzel a szóban forgó vers jelentéstörténetét, „hermeneutikai” összefüggésrendszerét.

Mielőtt azonban rátérnénk e sorozat első kötetének ismertetésére, pár évet célszerű visszafelé pillantanunk: a költő születésének centenáriumán – ugyancsak a Nap Kiadó jóvoltából az „In memoriam” sorozatban – megjelent, Domokos Mátyás által szerkesztett tanulmány-esszégyűjtemény kiváltotta polemikus hangok egynémelyikére. (E nélkül a művelet nélkül ugyanis nem érthetőek az Illyés körüli időnkénti, másfelől folyamatos hullámverések.) Bán Zoltán András például (*Magyar Narancs*, 2002. szept. 2.) arra való hivatkozással utasította el Domokos szerkesztői koncepcióját, hogy a kötet világa „abszolút problémamentes”, vagyis: „Domokos összeállítása Illyés nagyságát, klasszicitását megkérdőjelezhetetlennek láttatja”.

Bán a legtágabb érvényességű keretben és korzakokat átívelő időmetszetben veszi bonckés alá az Illyés-„problémákat”. Fő rendezői terépe a – szerinte – „zsidó–nem zsidó” szembenállást jelentő „népi–urbánus” ideológiai mező. Ugyancsak szerinte az „urbánusok” közül ma már senki sem tekinti nagy költőnek Illyést (sőt ők nem is olvassák), „az úgynevezett népies oldalon” pedig „ma már egyszerűen nincs komoly művészi–szellemi teljesítmény”. Illyés írói magatartását – Bán szerint – mindvégig az „állandó opportunizmus”, a „kétkulacsosság”, „duplafenekűség” jellemezte (különösen 1945 után), ennél fogva verseinek hitele is megkérdőjelezhető. (Öregkorára jutott csak el a *magánlíra* individualizmusáig, s ekkor már – *hátat fordítva* a nép világának – „a legmodernebb versbeszéd ragyogó példái”-t produkálta.) Az 1950-ben írt, de csak 1956. november 2-án, az *Irodalmi Újság* forradalmi számában megjelent *Egy mondat a zsarnokságról* című remekművét Illyés – mint tudjuk – nem engedte megjelentetni itt-honi saját kötetben vagy antológiában élete során. Bán Zoltán András feltételezése szerint azért, „mert jól tudta: a publikálatlan, ám gépiratban terjedő nagy vers dinamit, viszont a Párt nyomdájában szedett díszkötetben megjelenve már hatástalan fegyver. Ráadásul a kiadatlanul maradt, titkon, gépiratokban terjesztett szöveg fenntartotta azt a képzetet, hogy Illyés a pártállami kitüntetések, az ízletes Aczél-vacsorák ellenére híven őrizi a forradalom lángját rózsadombi és tihanyi haciendáinak kiskamráiban, vagyis voltaképpen ez a vers életének ezoterikus mondanivalója. A publikált, azaz ezoterikusból exoterikussá váló

Egy mondat... nem tudta volna Illyést felmenteni a bezupálás, a lefekvés vádjá alól. Taktikusan tette hát, hogy minden erejével tiltakozott a versre kirótt tilalom föloldása ellen. Jól helyezkedett.”

Eddig az idézet 2002-ből, s a zavarba ejtő probléma itt az *Egy mondat...*-tal kapcsolatban az, hogy (a méltatlan gúnyolódással ezúttal nem törődve) vajon morálisan helyes-hető-e vagy éppenséggel elítélendő Illyés magatartása a vers visszatartása miatt? Az idézett kritikus saját logikai levezetésében maga sem vall színt: dodonai megfogalmazása éppen azt segíti elő, hogy saját prekonceptiója emelkedjék mérvadóvá. Ennek itteni módszere az, hogy egy illogikus állítás után egymásnak ellentmondó következtetéseket von le. Hiszen: miért lett volna „lefekvés”, „bezupálás”, ha itthon kötetben újra megjelenteti a verset Illyés? (Ez illogikus következtetés; tehát nem értelmezhető, nem érvényes.) Továbbá: „taktikusan tette hát”, hogy nem adta? (Ez volt a helyes, az erkölcsös magatartás?) Vagy inkább „helyezkedett”? (Ez már kevésbé volt erkölcsös?) Látható: itt csupa dehonesztáló hangzású „megfejtés” kerül elő, a cél a prekonceptió gördülékeny kivitelezése: az Illyést mindenképpen, bármelyik „megoldást” választva elmarasztaló ítélet. (Mert hiszen elmarasztalónak *kell* lennie.)

Az idézett szövegrészletre írásunk végén részben még visszatérünk, de megjegyezzük, hogy ebben a mostani kötetben meg kellett volna jelentetni eme élesen polemikus cikk vonatkozó részét (és talán más hasonló tónusú írást) is. Nem szerencsés ugyanis azt az irodalomtörténeti látszatot kelteni, mintha Illyés Gyula (vagy bárki más nagy nemzeti írónk, költőink közül) csakis elismerő értékeléseket kapott volna élete során és halála után. Egyrészt azért, mert az efféle egyoldalúság nem használ az alkotó körül kialakuló szakmai (és szélesebb körű) megítélés hitelességének, másfelől: semmilyen kritikai gondolatmenet vagy éppen támadás nem árt (mert nem tud ártani) a klasszikus életműveknek. S még egy szempont: ha nem vesszük figyelembe az ellenállásfogalásokat, érveket, *tendenciákat*, ezen a szellemi küzdőtéren nincs, nem lesz miről vitatkozni. Vitatkozni pedig nemcsak érdemes, de kell is.

Ám térjünk vissza a Nap Kiadó ezen új kötetéhez. Lendületes az indítás: az összeállító, szerkesztő (Pomogáts Béla) közreadja e legendás költemény föllehető „létformáit”: kézírásos, gépiratos és nyomtatásban megjelent változatait, majd tisztázódnak a szakmai vitákat is kiváltó variációk keletkezési, illetve megjelenési körülményei. Bizonyos, hogy Illyés 1950-ben írta a verset (legalábbis az ősváltozatot), és az is tény, hogy nyomtatásban először 1956-ban jelent meg. Pontosítani kell viszont az Illyés életében, Magyarországon történt megjelenés körülményeit. Miként ezt a nemrég elhunyt Tüskés Tibor dokumentálta, a 183 soros változat Illyés Gyula írásbeli engedélyével a költő halála előtt néhány hónappal megjelent a pécsi egyetem diáklapjában. Továbbá: annak is örült Illyés, hogy – miként erre Harmat Béla hívta fel a figyelmet – egy Zágrábban megjelent kétnyelvű válogatásban napvilágot látott a vers 200 soros változata (amit éppúgy vállalt, mint a rövidebb változatot). Ezek a filológiai tények azért fontosak, mert bizonyítják, hogy Illyés nem bármely közléstől zárkózott el, hanem csak attól, hogy a költemény saját kötetben vagy antológiában Magyarországon megjelenjen. (Az ezzel kapcsolatos részleteket látni fogjuk.)

A szóban forgó gyűjtemény írásainak nagyobb része politikai-történelmi háttérbe helyezi az *Egy mondat...*-ot, annak egész problematikáját. Ezen belül elsősorban a *hatalom és erkölcs* – az illyési életműben nagy szerepet játszó – kérdéskör elemzésére vállalkozik.

Jól döntött a válogató-összeállító, hogy felidézte Illyés magatartását és reflexióit a vers születése körüli magyar politikai miliőben. Ugyanis bármikor vállalhatók ezek a megnyilvánulások. Sőt, például felszólalása 1951-ben a magyar írók első kongresszusán kifejezetten elismerésre méltó. Példaszerű. Ide értve az ott felolvasott *Az építőkhöz* című verset is. Érdekes fölledzni, mit emelt ki a művészi korszerűségről szólva. Meg kell teremteni egy új fogalmat – mondotta – a *korszerűség* megértéséhez, értelmezéséhez, ez pedig a *jövő-szerűség*. „Bármennyire paradoxként hangzik tehát, úgy igaz: valaminek időszűrségét végső fokon a holnap dönti el. Nem tud korszerű lenni az, aki a jelenben nem látja meg a jövő elemeit. De ismernie kell benne, meg kell látnia a múlt elemeit is. [...] A formalizmus nem egyéb, mint a múlt üres szövegeit alkalmazni a jelenre; a 'baloldali elhajlás', ahogy én érteni vélem, nem más, mint a jövő szép és nagy kérdéseinek tájékozatlan vagy lelkiismeretlen kezelése.” Mondhatjuk: igen, ez a „szamadó” Illyés okossága, pontossága, szellemessége, tiszta logikája. S *Az építőkhöz?* Bátor és művészileg is hiteles titkosított figyelmeltetés a kor nyomasztó politikája irányítóinak címezve. Az építőmunkásoknak szóló üzenetet idézzük. „Kettős küzdelem / hősei az új épületeken, / rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyázzatok!” A befejezés pedig egyértelműen az emberi (történelmi) tapasztalatra hivatkozik: „leomlanak / bálványok, trónok, égi–földi szentek, / de nem amit a munka megteremtett.”

A bálványok és a trónok korabeli valóságában Illyés Gyula mindvégig kitartott legfőbb ideája mellett: a magyar nép – és számos egyén, egyes ember – védelme mellett. Mégis, éppen ez az a magatartás, szerepvállalás, amelyről a legtöbb bírálat, ellenvélemény, kritika (és denunciació) megfogalmazódott az elmúlt egy-két évtizedben: Illyés és a (kommunista) hatalom kapcsolata, Illyés behódolása, Illyés mint a hatalmon belüli próféta, aki azonban őrizni kívánta mindenkori ellenzéki pozícióját is. Az úgynevezett rendszerváltozás óta több alkalommal fogalmazták meg ezt az alapvariációt elsősorban a magát liberálisnak nevező értelmiségi kör egyes írástudói (e csomagba téve természetesen a Kádár-korszak idején kialakult kapcsolatokat, elsősorban Aczél Györggyel). Ezekből a publicisztikai fejtegetésekből azonban rendre hiányzik számos lényeges kérdésvetetés, vizsgálódási szempont. (S nyilvánvalóan sokat nyom a latban, hogy Illyés a mai „urbánusok” szemében az első számú ellenség, a népi és nemzeti szellemiség első számú megtestesítője volt és maradt.) Sohasem elemezték például *jóhiszeműen* Illyés „alku”-döntéseinek (vö. „becsületes alku”) valódi hátterét, háttereit. Teljesen felületesek (következtesen félrevezetőek) Illyés alkati sajátosságainak, emberi karakterének, döntései lélektani hátterének a bemutatásai. Nincs kellőképpen feldolgozva Illyésnek ez a – maga választotta – szerepköre: a már említett szamadó szerep. Nincsenek egymás mellé állítva az ún. „becsületes alku” (Illyés kifejezése) mint folyamat, mint praktikus gyakorlat szellemi és társadalmi előnyei: más szereplők, csoportok vagy rétegek – várható – életviteli, mentális könnyebbedései –, illetőleg az e folyamatban, közvetítő szerepet vállaló értelmiségi ember kockázatvállalásai (éppen a besározódás veszélyével kapcsolatban). Vajon miért „erkölcsös” – kérdezhetnénk – az a magatartás, az a helyzet a szellem embereinek egyes körei szerint, amelynek során – mivel a hatalom egyáltalán nem kíván szóba állni vele – az egyén bármiféle erkölcsi dilemma nélkül vonul (mert vonultatják) szellemi értelemben vett önkéntes (habár korántsem teljes) „száműzetésbe”, esetleg önmotogató passzivitásba? Szemben azzal a helyzettel, amikor valaki – nemritkán gyötrelmes – kompromisszumkereséseivel akar (és tud is) segíteni

másokon (sokakon); miközben – nyilvánvalóan – erkölcsi méltóságát, integritását kockáztatja.

Pomogáts Béla – jó ideje – maga is tett azért, hogy oszlassa az Illyés köré fűjt mesterseges befeketítő füstködöt. Például az e kötetbe fölvelt, *A zsarnokság természetrajza* című higgadt és meggyőző kommentárjaival. „Illyés Gyula – írja – talán a legnagyobb közösségi szerepet vállalta: azt, hogy a magyarság lelkiismerete és a nemzeti folytonosság védelmezője legyen.” – Ezt a szerepet – egy más nézőpontból – persze ki lehet gúnyolni, lehet értelmetlennek beállítani, sőt meg lehet vádolni; a valóság azonban – bizonyíthatóan – mégiscsak az, amit Pomogáts is hangsúlyoz. (A fő bizonyíték pedig nem más, mint az illyési *élet és életmű.*) Mindehhez hozzátartozik az is, hogy a totális diktatúra idején (1949 és 1953 között), amikor semmi esély nem volt a kommunista hatalom és a szellemi élet párbeszéd- és kapcsolatára, Illyés (sokakkal együtt) nem adott ki lírakötetet.

A legtöbb hitelesen személyes információval az *Egy mondat...*-nak, Illyés Gyula e remekművének történetéről Domokos Mátyás rendelkezett. (A kötet több szereplője is hivatkozik rá.) Ő, aki szoros munka- és baráti kapcsolatban állt Illyéssel, minden (látszólagos) apróságra figyelve rekonstruálta a vers születésének, a kéziratok viszontagságos sorának részleteit (megidézve a költőt mint koronatanút), s írta le az újra meg nem jelenés hiteles történetét. Többek között Aczél Györgyöt idézi az 1985. október 31-i ozorai emlékbeszéd részleteivel, aki szerint az *Egy mondat a zsarnokságról* akkor jelent meg először (tudjuk: 1956. november 2-án), „amikor a szocializmus legalapvetőbb vívmányai kockán forogtak – és utána is még hosszú és nehéz út állt előttünk. Nem Illyésen, nem is versen múlt, hogy a mű akkor az indulatok robbantói, tovább szítói – a reménytelenség hirdetői – kezében válhatott fegyverré.” Ezt a gondolatsort már Illyés halála után fejtegette Aczél, ám a probléma gyökerére tapintott a „Párt” és az *Egy mondat...* viszonyáról. Ez azonban nem magyarázza azt a – legalább – két szituációt, amikor a hivatalos kiadói (kulturális) politika lehetővé tette volna a vers itthon megjelenő kötetbe kerülését, de Illyés ehhez nem járult hozzá. Domokos Mátyás ugyanis két ilyen lehetőség elutasításának volt személyes tanúja (illetve közvetítője). Az első 1965-ben adódott, Illyés akkor indulatosan azzal üzent vissza az ajánlattevőknek, hogy őt mélyen megalázták, megrágalmazták, mondván: a verset nem 1950-ben, hanem 1956-ban írta, így aztán... S ha most megpróbálná egy (éppen készülő) antológiába visszacsempészni, egyúttal elismerné a rágalmak valódiságát. A másik lehetőség pár évvel később, 1972-ben adódott egy saját kötet összeállításakor, ám Illyés akkor is – gyakorlatilag ugyanazzal az indokkal – visszatartotta a verset. S még hozzátette (Domokos Mátyás följegyzése szerint): „Ha így alakult, ez lett a sorsa, szándékomon kívül, akkor maradjon is most már így.” Illyés tehát hajthatatlan volt. Nem bocsátotta meg a felkavaró sértést. (Melynek közelebbi, konkrétabb szituációjáról, formájáról, forrásáról nem szólnak a dokumentumok.) Végül is Domokos Mátyás a maga részéről ekképpen sűríti a „hatalom és erkölcs” képzeletbeli lexikonszócikk tartalmát: „Igen, Illyés taktikázott. De az íróasztalfiókjában – a szívében – ott volt az igazság.” Vagy talán volt, lehetett még valami – még mélyebb és még „költőibb” oka ennek a következetességnek, ennek a makacsságnak? Az újraközlés nem engedélyezésének? Később még visszatérünk erre a különös szituációra.

Kulin Ferenc nagyívű esszéje a vers eszmetörténeti hátterét, illetve tartalmát rajzolja meg. Ő is utal Aczél György politikai és intellektuális mesterkedésére, melynek az volt a

célja, hogy minden eltulajdonított és átalakítható szellemi termékre a saját pecsétjét üsse, azaz kisajátítsa, átformálja s meghamisítsa. Illyés azonban nem adta oda az *Egy mondat...*-ot. Aczél – emberei révén – nem tudta rátenni kezét erre a műre, ennél fogva nem szelidíthette, nem magyarázhatta, nem kompromittálhatta. (Továbbgondolva Kulin életszerű fejtegetését – s utalva Domokos Mátyás fentebb ismertetett elbeszélésére – feltételezhető az is, hogy Aczél György ozorai elhatárolódása e vers 1956-beli szerepétől valójában utólagos magyarázkodás, figyelemelterelés arról, hogy alulmaradt e titkos, lélektani csatában Illyéssel szemben.)

Kulin Ferenc alaplűnek tekinti az *Egy mondat...*-ot, amelyben Illyés „sok tekintetben árnyalja és pontosítja, sok tekintetben pedig felülírja a költő-publicista korábbi műveinek történet szemléletét és politikai világgképét, egyszersmind végérvényesen megalapozza azt az etikai értékrendet és azt az ars poeticát, amelynek jegyében majd a későbbi művek születnek”. Fontos megállapítások ezek (s egybecsengenek Németh G. Béla véleményével, mely szerint Illyés felismerte, átélte és mélyen átélhetővé tette e remekművében azt, hogy: „a társas s az egyedi lét minden kérdését megoldónak ígérő, ún. messianizmusok vállalkozásai rendszerint sokkal több szenvedést hoznak, mint amennyi, akár csak részleges megoldást”); hiszen Illyés egy korábbi korszakában „belülről élte meg, s – költőként – formálta is azokat az eszméket, amelyek érveket szolgáltatottak a forradalmi fellépéshez” (jóllehet sohasem lépett a kommunisták közé). A bolsevikok és a népi baloldal közötti eszmei ellentét 1945 után már hatalmas küzdelemmé alakult, s Illyés a sorozatos tisztogatásokat látva már 1946-ban visszavonult a párt-szerű politizálástól. Kulin szépen vezeti le azt is, hogy 1948 azért volt éles és tragikus törésvonal a magyar politikai életben, mert: „Szétvált, szembefordult és megütközött egymással a modern kor eladdig bonyolultan egymásba fonódó, ám lényegük szerint összebékíthetetlen két nagy eszmei–politikai áramlata”: a diktatúrán alapuló internacionalista kommunizmus, illetőleg a tradíciókra épülő, közösségelvű nemzeti önrendelkezés programja. Kulin szerint a diktatúrával, annak képviselőivel való párbeszéd teljes hiánya 1956 után mindenekelőtt a magyar szellemi élet állapotának ártott volna. (Csak zárójelben tesszük hozzá, hogy így gondolkodott – többek között – Kodály Zoltán, Fülep Lajos, Németh László és sok más nemzeti elkötelezettségű szellemi kiválóságunk. Mások persze másképp gondolkodtak –, ám e tényből nem következik, hogy Illyés és a hozzá hasonlóan gondolkodók „kétkulacsosok” lettek volna.) Kulin kérdése: „a lírikus Illyés” hű maradt-e az *Egy mondat...* szelleméhez? Fő érve az, hogy Illyés a közösségi és a szellemi életben bekövetkezhető, várható javulás, illetve veszteség lehetőségeit mérlegelve döntött az alkalmi párbeszéd, méghozzá a *nyíltan* zajló párbeszéd lehetősége és szükségessége mellett. A hazai szocializmus látható tényleges eredményei (ne álszenvedjünk: voltak ilyen látványos eredmények 1956 után) tették lehetővé, hogy nagy hatású kritikáival – elsősorban a nemzet legfontosabb sorskérdéseit illetően – megnyilvánulhasson. Kulin tárgyilagosan hozzáteszi ugyanakkor, hogy Illyés és kortársainak többsége nem ismerte föl, hogy a viszonylagos jólét az egész magyar társadalom önkizsákmányolásából fakadt, s hogy ez az állapot, illetve lehetőség a hatalmi pozíciók nyugodt birtoklásáért cserébe adatott meg a népnek. A hatvanas évek végén egyrészt kiteljesedni látszott a rendszer népszerűsége, másfelől kijózanítóan mutatkozott meg a Kárpát-medencei magyarság sorsának egybetartozása. Illyés érdeklődésének középpontjába a nemzeti kérdés került. Az ominózus párbeszédnek író és hatalom között az volt a tétje – foglalja össze

Kulin Ferenc –, hogy „érvényt lehet-e szerezni az emberi méltóság, a nemzeti identitás-igény és a társadalmi igazságosság deklarált elveinek a katonai és gazdasági kiszolgáltatottság adottságain belül”.

Az „Egy vers” (leendő) sorozat első kötetének másik nagy vonulata Illyés e művének esztétikai típusú elemzései megközelítései.

Németh G. Béla lényegre törően fogalmazza meg a vers alapszituációját: a totalitarizmus azonosításáról van szó a művészet, a nyelv eszközeivel. A totalitarizmus „a minden testi-lelki, egyedi-társas, érzelmi-gondolati, tervező-cselekvő létet egyszerre és egyetemesen átható, semmi szabaduló rést nem hagyó rendszer”. Németh G. azt is hangsúlyozza, hogy az *Egy mondat...* megszólító beszédformája nem a hagyományos önmegszólító beszédmód, hanem egy nagyobb közösséghez szóló papi, prófétai ítéletmondó pozíciója. Fontos mozzanatként jegyzi meg azt is, hogy az e világi végítélet sírbeszédbeli aktusa játszódik le a vers zárlataként. Voltaképp tehát – tehetjük hozzá – az abszolút más minőség, az élet abszolút ellentettjének a megmutatásával a zsarnokságnak mint létformának a totalitását idézi elénk. Alföldy Jenő arra hívja föl a figyelmet, hogy Illyés „dramaturgiai vénája” lírikusként lüktetett a legerősebben, az *Egy mondat...*-ban valósággal tökélyre vitte ezt a drámai eszközrendszert. A három fordulatot jelző kötőszó: a *nemcsak*, a *hanem* és a *mert* zuhatagos vonzatai és e szerkezeti részek malomórlésként vissza-visszatérő változatai – érzelmi vonatkozásban legalábbis – sokkolják az olvasót. Illyés mondattana – írja Alföldy – „költészetünk legszikrázóbb elmeélű bravúrjaihoz tartozik [...]”. Márton László kiemeli, hogy míg Illyés korábbi verseiben jellemző volt a „keresett prózaiság”, a retorikus fogalmazás, addig e versben „a költői képek azonnali, leküzdhetetlen hatásával jelenít meg”. Többen is emlékeztetnek arra, hogy Illyés költői életművében megtalálhatók e versszerkesztés előzményei, párhuzamai (leginkább a litániaszerű, „kántáló”, ismétlődő szerkezeti momentumokra épülő, az állandó folytonosságot éreztető, szuggeráló alapképletekre gondolhatunk); ez a párhuzam leginkább láthatóan a *Ditirambus a nőkhöz* című oratórikus költeményben mutatható ki.

Többen foglalkoznak azzal az eredetbeli fölvetéssel, mennyiben tekinthető a neves francia kommunista költő, Illyés barátja, Paul Eluard *Szabadság* címmel elhíresült költeménye előzménynek, ihlető forrásnak, példának? Kétségtelen, hogy kronológiai és más szempontok alapján lehetséges a kapcsolat (Fülep Lajos már 1957-ben tudni vélte, hogy ez az előzmény – akárcsak más nagy Illyés-verseknél – létezik, ezúttal Eluard költeménye volt a minta), ám a figyelmes összehasonlító elemzések többsége arra hajlik, hogy a szerkezeti rokon vonások nem átvételek.

Fontos szempontra hívja fel a figyelmet Szávai János, aki Hannah Arendt totalitarizmuselméletét kapcsolja össze az illyési versvilággal. Arendt szerint a totalitarizmus – például a kommunizmus – mint politikai rendszer több súlyosbító vonást hordoz magán az „egyszerű” zsarnoksághoz képest. Először is a totalitarizmus gyakorlóit mindig mozgalom révén kerülnek hatalomra s „a vezetők legfőbb gondja a mozgalom mozgásban tartása s annak megakadályozása, hogy pártta degradálódjék”. Míg a „klasszikus zsarnokság” a magánszférát még nem uralja, ez a permanens forradalom – létének megtartása céljából – „a múltat és a jövőt, nem csak a közösségi szférát, hanem a teljes emberi személyiséget is uralni kívánja. [...] ’a totalitárius vezér minden intézkedését azzal magyarázza, hogy a szabadság érdekében cselekszik. [...] Népirtásra, kivégzésekre csak azért van szükség, hogy

szabaddá tehessek az utat a világorradalom történelmi szükségszerűsége vagy a természetes faji kiválasztódás menete előtt”. A perek, a kivégzések tehát szükségszerű eszközök a szabadság, a felszabadulás eléréséhez. Ez a gondolatmenet is igazolja, megerősíti Illyés *Egy mondat...-ának* történetfilozófiai mélységeit, megrázóan igaz összefüggéseit, az egész mű hiteles valóságértelmezését. (Szavai egyébként azt a véleményt erősíti, amelyik szerint Eluard szóban forgó verse – melyet Illyés jól ismert és nagyra tartott – ténylegesen, még bizonyos szövegösszefüggésbeli kapcsolat révén is ösztönzésként hatott Illyésre.)

Az egész emberiség egyik közös mítoszforrásához, az *Ószövetség*-beli Jób archetipikus életszituációjához vetíti vissza az alapkérdést – ezzel egyszersmind a legtágasabb (mert mitikus) értelmezését adja Illyés versének –, majd befejező jelenetét eredetien új szempont szerint vizsgálja kitűnő tanulmányának itt közölt részletében Dávidházi Péter. „Bibliai fénytörésben” elemzi József Attila *Levegőt!* és az *Egy mondat a zsarnokságról* lélektani és motívumtörténeti párhuzamait Jób kiszolgáltatott helyzetének kultúratörténeti összefüggéseivel. (Még Kosztolányinak *A bús férfi panasza* ciklusbeli „Beírtak engem mindenféle Könyvbe” kezdetű „panasza” is ide sorolható lelkiállapokra utal.) „Ha a *Levegőt!* és az *Egy mondat a zsarnokságról* megszólaló alanyának helyzeti előképét keressük – írja Dávidházi –, akkor Jób az alávetett ember őstípusa, akit a legfőbb hatalom állandóan szemmel tart és sorozatosan próbára tesz.” Miként Jób megundorodik magától, s elátkozva életét, úgy az *Egy mondat... alanya* is át van itatódva a bemocskoltság érzésével, s már nem tudja megkülönböztetni a valóságos veszélyelemeket a hagyományos képzelgések-től, felőrölte a figyelő tekintet, a totalitárius diktatúra zárt eszköztárszere.

Dávidházi Péter a sokat idézett befejező sorokat is bibliai fénytörésben értelmezi, Jób ugyanis hisz abban, hogy pora felett majd megváltója mond róla kedvező ítéletet; Jób várja, hogy meglássa az Istent. Az *Egy mondat... alanyának* ez a sírkerti, a sírnál való találkozása viszont a végleges legyőzetés helyzete és állapota: a totális zsarnokság gépezete magából következően, mintegy automatikusan így működik. „Porom felett megáll” – mondja Jób; „ott áll / eleve sírodnál / ő mondja meg, ki voltál, / porod is neki szolgál” – fogalmazza meg ennek a Biblia-beli szituációnak a teljes ellentétét Illyés.

De vajon ez-e, ez volt-e Illyés Gyula utolsó szava „zsarnokság ügyben”? – kérdezhetnénk. Dávidházi erre a kérdésre határozott nemmel – és ismét új összefüggésekre rámutatva – válaszol. Hivatkozik ugyanis Illyésnek a hatvanas évek elején íródott *Kő-tekinet* című versére, melynek befejezésében az engedelmesre kényszerített személy lázadással, legalábbis fenyegetéssel válaszol. A kőtekinet, melyet odaátrol küld az engedelmesre kényszerített személy, iszonyú büntetést helyez kilátásba. A *hűség* kutya képében tér vissza a *Kő-tekinet*-ben: „szaglász, síromra ül / s üvölt az üres ég”. Magában az *Egy mondat...-ban* is ott van – elrejtve ugyan – a lelki ellenállás lehetőségére való utalás, midőn Illyés az emberi, a kisemberi *felelősségre* utal, arra, hogy már a zsarnokság első jeleinél meg kell(ene) mutatnia az egyénnek, hogy van bizonyos lehetősége a megelőző cselekvésre: „s már körben lángol / erdőtűz gyufaszáלבól, / mert mikor ledobtat; el nem tapodtat” – nem figyeltél, ámde *nem voltál mindig* ily cselekvésképtelen, mint most: sírodnál.

Dávidházi Péter új távlatot nyitó motívumtörténeti elemzése nyomán újra föl kell tennünk a kérdést: a versben megidézett totális zsarnokság „elérte”-e magát a verset? S a költőt? S miért nem adta át közlésre e művét haláláig? Miért ragaszkodott az újra ki nem adáshoz? A válasz könnyebbik fele annak belátása, hogy a totális diktatúrák – legalábbis

ugyanazon a helyen – korlátozott időtartamúak. Illyés e verse ettől függetlenül egyetemes érvényű, tehát nem helyhez és korhoz kötött. Úgy is fogalmazhatunk, hogy halhatatlan. Szerzője pedig sértetlenül került ki a kényszerűen vállalt „becsületes alku” egyes fejezeteiből. Vajon nem az *Egy mondat...* legmélyebb értelmére utal az a mozzanat, hogy Illyés nem adta oda állami magyar kiadónak? (Miközben másféle publikációhoz – láttuk – örömmel hozzájárult.) Talán még ő maga sem mondta ki szavakba foglalva – például Domokos Mátyásnak – a versből magából fakadó következményeket, erkölcsi parancsokat? Ha a versnek „ez lett a sorsa, szándékomon kívül” – mondotta akkor erről Illyés: e szándékon kívüliség nem magában az *Egy mondat...*-ban rejtőzött? Nem lehetséges vajon – miként erre Kulin Ferenc is utal esszéjében –, hogy nem politikai, hanem mélyebb megfontolás volt a visszatartás igazi oka? A „porod is neki szolgál” cífolata? Az *Egy mondat a zsarnokságról* egy újabb titkosított üzenete? E remekmű újabb, de talán legmélyebb értelme.

Monostori Imre

